

ԳԱՎԱՐՈՒՄ ԴԱՐՍԱԴԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ
Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՈՒՄ

XIX դ. 2-րդ կեսին Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայության սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական-իրավական դրությունը զնալով ավելի ու ավելի էր վատանում: Սուլթանական կառավարությունը բարենորոգումներ հռչակելիս թեև հայտարարել էր բոլոր ազգերի իրավահավասարություն, քրիստոնյաների անձի ու գույքի պաշտպանություն, բայց այդ հայտարարությունը մնացել էր թղթի վրա: Ո՛չ 1839 թ. հաթթը շերիֆը, ո՛չ 1856 թ. հաթթը հումայունը չփոխեցին դրությունը: Հայը մշտապես ենթարկվում էր բռնությունների ու հարստահարությունների, ոտնահարվում էին նրա արժանապատվությունը և նվիրական զգացմունքները: «Սիստեմատիկ սպանություն և թալան, խմբական բռնի կրոնափոխություն, իրավազրկություն, լլկանք, առևանգում, բռնաբարություն... հարստահարություն, գազանություններ և ամեն տեսակ անլուր բարբարոսություններ ոչ թե անհատական բացառիկ երևույթներ են եղել Տաճկաստանում, այլ ամենօրյա համաճարակներ»¹, - գրում է Գ. Աղանյանը: Առավել ծայրահեղ վիճակում էր գտնվում գավառահայությունը, գավառներում էր «խսկական ռայան, մա տգետ ու խավար էր մնում, իրավազուրկ մի մախիր էր, տնտեսապես քայքայված, մշտական հարստահարությունների մատնված»²: Այդ ամենը այնքան էլ չէր հետաքրքրում Կ. Պոլսում ապրող մեծահարուստներին՝ «ազգի ջոջերին», քանի որ «բուն ժողովուրդը, ազգին ընդհանրութիւնը, գաւառական տարրը, անոր կայութիւնը, ցաւալի պարագաները, դարմանի եղանակները... մայրաքաղաքացւոց միտքէն հեռու էին»³: Նույնիսկ Սահմանադրությամբ գավառը շատ թույլ էր ներկայացված Ազգային ժողովում: Վերջինիս երկար տարիների աշխատանքը հիմնականում վերաբերում էր սահմանադրության, ներքին

¹ Դիւան հայոց պատմութեան, հ. ԺԳ, Թիֆլիս, 1915, էջ Ա:

² Լեո, Երկիր ժողովածու, հ. 6, Ե., 1987, էջ 509:

³ Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Պեյրուք, 1961, հ. Գ, էջ 4181:

վարչական հարցերին: Գավառների դրությունը Ազգային ժողովում առանձին ուշադրության չէր արժանանում, նրան հուզում էր ոչ թե գավառահայության ճակատագիրը, այլ Կ. Պոլսի «մանրախույզ խնդիրները»⁴:

Գավառների ծանր վիճակի մասին բողոքագրեր, հանրագրեր հղվում էին պատրիարքարան, Բ. Դուռ: Այս հարցում առավել լայն գործունեություն ծավալեցին Մկրտիչ Խրիմյանը և նրա աշակերտ Գարեգին Սրվանձտյանցը, որոնց հղած բողոքագրերի մի մասը XIX դ. 60-ականներին լույս տեսան Կ. Պոլսի պարբերականներում և մեծ ազդուկ առաջացրին պոլսահայության և կառավարական շրջանակներում: Որոշ դեպքեր էլ (Հովհաննավանքի, Տարոնի մյուս վանքերի կողպածան ահազանգերը, Սլիքան գյուղի սրբապղծությունը)⁵ այնպիսի իրարանցում առաջացրին, որ սուլթանական կառավարությունը ստիպված էր դատ ու դատաստանի ներկայացում կազմակերպել Տարոնում:

Չնայած անընդհատ շարունակվող բողոքներին, գավառական հարստահարությունների հարցը Ազգային ժողովում քննարկման նյութ դարձավ ավելի ուշ, 1869 թ. Կ. Պոլսի պատրիարք ընտրված Մկրտիչ Խրիմյանի ջանքերով: Նա հատուկ ուշադրություն դարձրեց Ազգային սահմանադրության, և դրանով իսկ գավառահայության հանիրավի ոտնահարված իրավունքների վերանայման հարցի վրա: Խրիմյանն այս հարցով խոստացավ զբաղվել իր պատրիարքական գործունեության հենց սկզբից՝ ուխտելով երեսփոխանների առաջ. «Իմ վրաս Պոլսոյ Պատրիարքի պես մի՛ նայիք, ես Հայաստանի ցաւոց պատկերն եմ, չգիտեմ թէ իմ նախորդքս ի՞նչ կերպով միջնորդած են Տերութեան այս ցաւոց դարմանը խնդրելու համար, բայց ես ազդու միջնորդութիւն մը պիտի ընեմ»⁶: Եվ, իրո՞ք, Խրիմյանն իր պատրիարքության քառամյա շրջանում (1869-1873 թթ.) երբեք չմոռացավ այդ մասին, անգամ հետագայում քննադատության արժանացավ Ա. Օրմանյանի կողմից. «Խրի-

⁴ Կոստանդյան Է., Գարեգին Սրվանձտյանց. Կյանքը և գործունեությունը, Ե., 1979, էջ 144:

⁵ Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան. հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Ե., 2000, էջ 178:

⁶ Ատենագրութիւնը Ազգային ժողովոյ, 1860-1870, էջ 414:

մեանի միտքին մեջ սեւեռեալ գաղափար մըն էր գաւառացւոց կացութեան բարելաւութիւնը, մինչեւ իսկ համարձակ կրնանք ըսել, թե այդ նպատակով միայն պատրիարքութեան լուծին ներքեւ մտնել հանձնառու եղած էր ինքն»⁷:

Պատրիարք Խրիմյանը մտադիր էր Սահմանադրության վերաքննութիւնից հետո ստեղծել Գաւառական մասնաժողով, որը պետք է զբաղվեր գաւառահայության խնդիրներով: Սակայն Սահմանադրության վերաքննության խնդիրը ձգձգվում էր, ուստի գաւառական հարստահարութիւնների հարցում հարկավոր էր այլ միջոց ձեռնարկել: Գաւառական հարստահարության խնդիրը Ազգային ժողովում քննարկման դրվեց Խրիմյանի վերոհիշյալ ելույթից մեկ տարի անց: Դրա համար առիթ դարձավ գաւառացի ժողովրդի հղած հանրագիրը Ազգային ժողովին: Վեց հանրագրերում (բոլորն էլ նույնիմաստ) բողոքում էին գործադրվող հարստահարութիւնների դեմ և խնդրում էին զորավոր դարման գտնել հարստահարութիւններից ազատվելու համար:

Երեսփոխաններից շատերը զգում էին խնդրի կարևորութիւնը՝ նշելով, որ «...հարստահարութեանց խնդիրը ինքնին կենաց և մահու խնդիր մըն է, հանրական խնդիր մը»⁸, իսկ Երեմիա եպս. Տեկանցը խնդրում էր արագացնել հարցի քննութիւնը, լուծում տալ, «եթե ոչ, դժբաղդ է հայութիւն, եւ միշտ դժբաղդ պիտի մնայ այսօր, վաղ, եւ գուցէ յաւիտեան»⁹:

1870 թ. նոյեմբերի 21-ին Ազգային ժողովը որոշում ընդունեց ստեղծել Գաւառական հանձնախումբ, որի պաշտոնը պետք է լիներ. քննել գաւառներում կատարված հարստահարութիւնների, զեղծումների ներքին ու արտաքին պատճառները, միջոցներ գտնել դրանց վերացման մասին և աշխատանքի արդյունքը տեղեկագրել Ընդհանուր ժողովին: 1870 թ. նոյեմբերի 27-ին կատարվեց հանձնախմբի անդամների ընտրութիւնը, ընտրվեցին 9 անդամներ, իսկ տասներորդ անդամի ընտրութիւնն իրականացավ հաջորդ նիստին՝ դեկտեմբերի 4-ին: Գաւառական հանձնախումբն իր աշխատանքներն սկսեց դեկտեմբերի

⁷ Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 4285:

⁸ Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1870-1874, էջ 131:

⁹ Նույն տեղում, էջ 153:

14-ին՝ Ներսես եպս. Վարժապետյանի նախագահությամբ և Ստեփան Փափազյանի ատենադպրությամբ: Հանձնախումբը հատուկ շրջաբերականներ հղեց բոլոր առաջնորդներին, որ վերջիններս, զգուշանալով չափազանցություններից, մանրամասն ու ստույգ տեղեկություններ տան իրենց գավառների վիճակի ու ցավերի մասին:

Նշենք, որ թե՛ հանձնախումբը, թե՛ պատրիարքն ու Ազգային ժողովը դեռևս սին հույսեր ունեին կենտրոնական իշխանության, Բ. Դռան արդարադատության նկատմամբ և մտածում էին տիրող հարստահարությունները վերացնել օրինական ճանապարհով:

Պատահական չէր, որ պատրիարքը կարծում էր, թե կառավարությունը կատարել է իր պարտքը, ընդունել է օրինագիծ. «Կիւլիանէի օրենսդրութեան օրէն օրինագիրք մը շինեց, տեսթուր դրա անունը»¹⁰, հիմա հերթը իրենցն է, որ պահանջ ներկայացնեն, խնդրեն «բարեխնամ տերութեանը»՝ աջակցելու, որ. «հաւասարութեան օրէնքը՝ որ կայ արդէն, եւ գաւառներու մեջ չէ լսված, գործադրուի»¹¹: Այս հարցում մեծ աշխատանք ունեն անելու նաև պարբերականները, հոգևոր առաջնորդները, որոնք պետք է գավառահայությանը տեղյակ պահեն իրենց իրավունքների մասին: Այդ առումով կարևորվում էր նաև վիճակին քաջատեղյակ, բանիմաց ու հմուտ հոգևոր առաջնորդների ուղարկումը գավառներ:

Ընտրված հանձնախումբը աշխատեց շուրջ մեկ տարի, գումարեց 24 նիստ, կազմեց մի ընդարձակ տեղեկագիր, որը Ազգային ժողով բերվեց 1871 թ. սեպտեմբերի 24-ին և ընթերցվեց հոկտեմբերի 8-ին: Տեղեկագիրը կազմվել էր պատրիարքարանի քսան տարվա արձանագրությունների, Բ. Դռու մատուցած կարևոր թագրիրների, առաջնորդներից ստացած տեղեկությունների հիման վրա: Տեղեկագիրը կազմված էր երկու մասից: Առաջին մասը կրում էր «Քննութիւն գաւառացի ազգայնոց վիճակի» խորագիրը և, պարունակելով հարստահարությունների ողջ տեղեկատվությունը, նկարագրում էր գավառների անմխիթար վիճակը, կատարված զեղծումները: Տեղեկագրում նշված

¹⁰ Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1870-1874, էջ 161:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 162:

զեղծումները բաժանված էին չորս խմբի: Ձեղծումների առաջին շարքը վերաբերում էր արքունական տրոց վերաբերյալ զեղծումներին, զեղծումներ, որ կատարվել էին պետական հարկահավաքների կողմից զինվորական տուրքի (բեղելը ասկերիս), կալվածական տուրքի (եմլաք և թեմեթյու), վարձակալության, փոխատվության (վաշխ) և այլ բնագավառներում: Ձեղծումների երկրորդ խումբը վերաբերում էր կառավարության պաշտոնյաների՝ մյութեսարիֆի, գայմագամի, մյուդիրի, մյուֆթիի, գափթիսների կատարած զեղծումներին: Մեծ տեղ էր հատկացված նաև ոչ մահմեդականների վկայությունը դատարանում չընդունելու փաստին և մասնավոր հարստահարություններին: Վերջիններս ամենաշատն էին (թվով 210), որոնք վերաբերում էին առանձին գավառներում կատարված սպանություններին, վայրագություններին: Հատկանշական է այն փաստը, որ զեղծումների մեծ մասը կատարվել էր էրզրումի և Դիարբեքիի վիլայեթներում (օրինակ՝ մասնավոր հարստահարությունների 210 դեպքերից 79-ը կատարվել էին էրզրումում):

Աչքի անցկացնելով պատրիարքարանի քսան տարվա արձանագրությունների վկայությունը՝ համեմատողովը պարզեց, որ զեղծումների փաստերը համապատասխանում են իրականությանը, որ այդ դեպքերի վերաբերյալ Բ. Դուռ հղված բողոքներից մասամբ լուծվել են այն խնդիրները, որոնք կրոնական բնույթ են ունեցել, իսկ գավառացիների ցավերին որպես դարձան հղված հրամանագրերն էլ խրատական բնույթի են: Պատրիարքարանի արձանագրություններից պարզ է դառնում, որ տարբեր գավառներից թվով 529 թագրիրներ են ստացվել հարստահարությունների վերաբերյալ: Այդ թագրիրներում կոնկրետ նշված էր, թե որ գավառից ինչ բնույթի հարստահարության բողոքագիր է ուղարկվել պատրիարքարան: Տեղեկագրում թեև կոնկրետ նշված էին հարստահարված գավառը, զեղծումների տեսակը, բայց համեմատողովը խուսափել էր նշել հարստահարողների անունները՝ վախենալով գավառահայության հետագա ճակատագրի համար, չնայած խոստանում էր դրանք գրանցել կառավարությանը մատուցվելիք տեղեկագրի մեջ: Համեմատողովի կազմած տեղեկագրում կային նաև թագրիրներ, որոնք վերաբերում էին ընդհանուր հարստահարություններին:

Եթե տեղեկագրի առաջին մասը ուղղակի փաստում էր կատարված հարստահարությունները, ապա երկրորդ մասն իր մեջ պարունակում էր հանձնախմբի դիտողություններն ու առաջարկները՝ «Դարման գաւառացի ազգայնոց վիճակի» խորագրով: Տեղեկագրում առանձնացված էին բոլոր զեղծումների վերացման համար նախատեսված դարմանները¹² (զինվորական տուրքի փոխարեն զինվոր տալ, տուրքերի գանձումը կատարել կառավարական պաշտոնյաների միջոցով, ընդունել ոչ մահմեդականների վկայությունը, նշանակել գործին տեղյակ պաշտոնյաներ և այլն):

Ազգային ժողովի նիստերում երկար վիճաբանություններ եղան զինվորագրության հարցի շուրջ: Տեղեկագրի հեղինակները նշում էին, որ զինվորական տուրքի՝ «բեղելը ասկերիեի» փոխարեն պետք է զինվոր տալ, ինչպես ցուցում է բարեկարգությունների հրովարտակը, ապացուցել, որ «մենք ալ պատվո և քաղաքացիութեան զգացումն ունինք, և հայրենյաց և տերութեան համար արյուն թափելն չենք խորշի մեր մահմեդական հայրենակեաց հետ»¹³: Երեսփոխանները կողմ և դեմ կարծիքներ հայտնեցին այս հարցի շուրջ: Շատերը գտնում էին, որ կարևոր է զինվորագրության հարցը: Զինվոր տալը ունի նյութական օգուտ (զենքը նաև կյանքի և պաշտպանության միջոց է): Կա նաև խնդրի բարոյական կողմը, հայը պիտի զգա, որ ինքն է երկրի տերը, ինքը ևս համահավասար իրավունք ունի «յուր կեանքը, ընտանիքը, պատիվը, ինչքը պաշտպանելու»¹⁴: Մի խումբ երեսփոխաններ էլ (է. Պեկյան, Մ. Աղաբեկյան և ուրիշներ) գտնում էին, որ հայությունը պատրաստ չէ զինվոր տալու, բացի այդ, միգրացիոն ալիքի վատ անդրադառնա հայերի դրության վրա: Կար նաև հետևյալ հանգամանքը, որ հնարավոր է՝ իրենք ընդունեն զինվորատվության որոշում, բայց ժողովուրդը գերադասի տուրք տալ:

Ամփոփելով բոլոր ելույթները՝ պատրիարքը ընդգծում է, որ զինվորագրության խնդիրը շատ կարևոր է, քանի որ «երբ քուրդ ու տաճիկ տեսնեն, թե քրիստոնյան ալ մեջքը սուր կախեր և իրենց նման զին-

¹² Ատենագրությունը Ազգային ժողովոյ, 1870-1874, էջ 479-482:

¹³ Նույն տեղում, էջ 479:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 502:

վոր եղեր է, բոլորովին պիտի փոխվին զանի իրենց հաւասար տեսնելով»¹⁵, բայց և հասկանում է, որ ժողովուրդը պատրաստ չէ դրան, ուստի մինչ այդ հարցը հաստատելը, պետք է ժողովրդի շրջանում քարոզչական աշխատանք տանել այդ ուղղությամբ, հատկապես լրագրների միջոցով, և ի վերջո, այս հարցին տալ դրական պատասխան: Ձին վորագրության խնդիրը քննարկվեց նաև հայ պարբերականների էջերում: Կային թերթեր, որոնք դեմ էին զինվոր տալուն՝ նշելով, որ հայի համար ավելի թանկ է իր արյունը, բայց սխալվում էին, քանի որ, ինչպես Րաֆֆին է գրում «զինյալ քրդի դեմ միայն զինյալ մարդը կարող է պահպանել յուր կայքը, յուր ընտանիքը, յուր պատիվը և այլն, եթե ոչ՝ քրդին արքունի ֆիրմաններով կարգ-կանոնի մեջ պահելը անկարելի է»¹⁶:

Տեղեկագրի հեղինակները մեծ աշխատանք էին կատարել, հերթը Ազգային ժողովի երեսփոխաններին էր, որոնք պետք է արագ վճռեին և համապատասխան որոշում տային, բայց վիճաբանությունները բավականին երկար ձգձգվեցին: 1871 թ. նոյեմբերի 12-ին որոշվեց, որ տեղեկագիրը հանձնվի Քաղաքական ժողովին, որ վերջինս այն վերջնական տեսքի բերի, թարգմանի՝ Մեծ Եպարքոս Ալի փաշային հանձնելու համար: Չնայած խնդիրը հրատապ էր, բայց տեղեկագիրը Բ. Դռանը հանձնելը ձգձգվեց, դեռ ավելին, Քաղաքական ժողովի կազմած տեղեկագիրը նկատի առնվեց Ազգային ժողովում խրիմյանի և Ե. Տևկանցի բուռն թախանձանքներից հետո: Ե. Տևկանցը պնդում էր. «Մեր եղբարք, մեր արեւակցիք զաւառաց մեջ հանապազօր կը չարչարին, կը տառապին, կը մեռնին արիւնարբու աւազակաց ծեռօք, կենաց խնդիր է այն... Ամեն երեսփոխան, որ ազգասիրական գործ կատարել կուզէ, թող այս կենսական խնդրոյն համար թափէ իր ճարտարախօսութիւնը, խելքը, միտքն եւ բոլոր իմաստութիւնը»¹⁷: Ե. Տևկանցը նաև հորդորում էր, որ տվյալ պահին ամենակարևորը գա-վառական հարստահարությունների խնդիրն է, իսկ, եթե կան այլ կարևոր խնդիրներ, ապա դրանք «իրենց նշանակութիւն կը կորսնցնեն ժողովրդի տա-

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 505:

¹⁶ Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Ե., 1991, էջ 440:

¹⁷ Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1870-1874, էջ 589:

ռապանաց խնդրոյն քով...»¹⁸: Ի վերջո 1872 թ. փետրվարի 18-ին Ազգային ժողովը ուշադրության արժանացրեց Քաղաքական ժողովի կազմած տեղեկագիրը, դիտողություններով հանդերձ սրբագրվեց՝ Բ. Դռանը մատուցելը թողնելով պատրիարքին: Վերջինս այն հանձնեց 1872 թ. ապրիլի 11-ին: Բ. Դռանը խոստացավ տեղեկագիրը նկատի առնել, բայց երկար ժամանակ անուշադրության մատնեց, իսկ տարիներ անց հայտարարեց, թե կորցրել է այդ փաստաթուղթը:

Գավառական հանձնախմբի կատարած գործը չհանգեցրեց որևէ արդյունքի, բայց նրա կազմած տեղեկագիրը, ինչպես Լեոն է նշում, «մի թանկագին դոկումենտ էր»¹⁹, որ բազմաթիվ փաստեր էր պարունակում, արձանագրում էր, որ հարստահարությունները առկա են, որ 20 տարվա ընթացքում պատրիարքարանը անընդհատ թագրիրներ է ուղարկել Բ. Դռան, բայց այդ պաշտոնական թղթերի մեծ մասը չեն գործադրվել՝ մնալով «մեռած տառ, թուղթ»²⁰: Հանձնախմբի կազմած տեղեկագիրը նաև հիմք հանդիսացավ, որ 1876 թ. Ներսես Վարժապետյանի պատրիարքության ժամանակ կազմվեց նոր տեղեկագիր: Ն. Վարժապետյանը գավառական հարստահարությունների խնդրի կարևորությունը ընդգծել էր դեռ 1876 թ. մայիսին, Ազգային ժողովի բացման ճամբում՝ նշելով, որ իր պատրիարքության առաջին իսկ օրվանից ջանք չի խնայել այդ հարցի դրական լուծման ուղղությամբ. «Ես անձամբ դիմելով ի Դռան՝ յայտարարեցի թե մինչև որ վերջ մը չտրուի գաւառական հարստահարութեանց, չեմ կարող Պատրիարքութիւն ընել»²¹:

1876 թ. սեպտեմբերի 10-ին կազմվեց հանձնաժողով, որի խնդիրը պետք է լիներ կազմել տեղեկագիր և 8 օրից ներկայացնել Ընդհանուր ժողովին: 1876 թ. սեպտեմբերի 17-ին բերված տեղեկագիրը կրում էր «Տեղեկագիր խորհրդարանական յանձնախմբին ի վերայ հարստահարութեանց ազգայնոց առ Ազգային ժողովն»: Այն իր մեջ պարունակում էր 1872 թ. սկսած մինչև 1876 թ. սեպտեմբերի 1-ը, այս-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 590:

¹⁹ Լեոն, նշվ. աշխ., էջ 514:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 514:

²¹ Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1876-1877, էջ 4:

ինքն՝ 5 տարվա ընթացքում կատարված հարստահարությունների արժանագրությունները, պատրիարքարանի կողմից Բ. Դուռ մատուցած թագրիւրների կարևոր մասի հավաքածուն՝ թվական հաջորդականությամբ նրանց մի քանիսի պատճենները: Տեղեկագրում ներկայացված 38 թագրիւրները²² ապացուցում են, որ գավառացիների հարստահարությունները շարունակվում են: (Այստեղ կային նաև մինչև 1872 թ. կատարված 19 խնդիրների մասին): Սա չի նշանակում, թե 25 տարվա ընթացքում կատարվել են ընդամենը հարստահարության 57 դեպքեր, այլ արժանագրում են միայն նրանք, որոնց վերաբերյալ պատրիարքարանը դիմել է Բ. Դռանը: Այդ 38 խնդիրներից ամենաշատը վերաբերում էին զանազան հարստահարություններին (թվով 18), մնացածը՝ հողային կամ կալվածական խնդիրներին (թվով 12), ոճրագործություններին կամ քրեական հանցանքներին (թվով 5), կրոնափոխություններին կամ կանանց բռնաբարություններին (թվով 2), զինվորական տուրքին: Տեղեկագրում բերված էին օրինակներ, որոնք պերճախոս կերպով ցույց էին տալիս, թե ինչպես են քուրդ և թուրք բեկերը, աղաները խլում գյուղացիների հողերը, կալվածքները, նույնիսկ գրավում ամբողջ գյուղեր՝ այնտեղից դուրս քշելով բոլոր բնակիչներին և սեփականացնելով նրանց ամբողջ հողային հարստությունը: Առանձնապես շատ էին բողոքները (1873 թ. սկսած մինչև 1876 թ.) Երզնկա գավառի Ղուլուջանի գայմագամ Շահ-Յուսեյնի չարագործություններից: Նույնիսկ այնպիսի մեծամեծ պաշտոնյաներ, ինչպիսիք էին Ալի փաշան, Աիդհատը, Յուսեյն Ավնին, իրենց հրամանագրերով չկարողացան նրան հեռացնել իր պաշտոնից: Թագրիւրներից մեկն էլ վերաբերում էր Շատախի գավառի գյուղերում քրդերի կատարած հարստահարություններին (սպանություն, եկեղեցիների պղծում, կողոպուտ):

Երկրորդ տեղեկագրի հեղինակները նշում էին, որ իրենց իրենց գանգատներով ու թագրիւրներով չեն զբաղեցնի Բ. Դռանը, եթե դարձաններն իրականություն դառնան: Վերջում էլ հույս էին հայտնում

²² Նույն տեղում, էջ 203-233:

«...թե ապագայի մեջ այլ եւս հարստահարութեանց այսպիսի հավաքածոյներ պատրաստելու նիւթ չպիտի ունենամք»²³:

Երկու տեղեկագրերն էլ (1872 թ., 1876 թ.) ուսումնասիրելով, պարզ է դառնում, որ հարստահարությունները ոչ միայն չեն վերացել, այլ ավելի են սաստկացել: Երկու տեղեկագրերում հարստահարությունների կենտրոնը էրզրումի և Դիարբեքիի նահանգներն են, Սուշ, Բաղեշ, Դերջան, Վան, Քղի, Դուլուջան, Չարսանջակ, Սղերդ, Սասուն և այլ գավառները: Սրանք այն վայրերն էին, ուր հայկական տւարիի հետ գերակշռում էր նաև քրդական տարրը: Այդ տարածքն էր, որ կառավարությունը ձգտում էր վերանվանել Քուրդիստան: Այդ տարածքներից եկած բողոքների փաստերը վկայում են, որ ոչ թե միայն այդտեղ էին կատարվում հարստահարություններ, այլ այդ գավառները գտնվում էին խոշոր քաղաքների մոտ, որտեղից հեշտ էր բողոքները հասցնել Կ. Պոլիս, իսկ խուլ անկյուններում բնակվող հայը անգամ չգիտեր, որ կա՞ն Սահմանադրություն, Պատրիարքարան, և ինքը կարող է դիմել այնտեղ: Չնայած նշենք, որ Բ. Դուռ մատուցված թագրիների մեծ մասի տակ էլ գրված էր. «Անպատասխան մնացած է», «Ապարդյուն մնացած է», միայն մասնակի դեպքեր են, երբ միջամտել է կառավարությունը՝ քննարկելով քուրդ դերբեքյանին, բայց դա էլ արդյունք չի տվել. քանի որ վերջիններս ազատվելով՝ վերադառնում էին և ավելի դաժանորեն շարունակում իրենց վայրագությունները: Թեև վայրագությունների մեծամասնությունը վերագրում էին քրդերին, իրականում նրանք ուղղակի գործիք էին կառավարության ձեռքին: Տեղեկագրերի փաստերի վրա հիմնվելով՝ հարստահարությունները կարելի է բաժանել. հարստահարություններ, որ կատարվում էին կառավարության պաշտոնյաների կողմից, հարստահարություններ, որ կատարվում էին քուրդ դերբեքյանների կողմից, հարստահարություններ, որ կատարվում էին մահմեդական հասարակ ժողովրդի կողմից:

Երկու տեղեկագրերի միջև ընկած ժամանակահատվածում ոչ հարստահարությունների վերացման, ոչ սուլթանական կառավարության գործունեության ուղղությամբ և ոչ էլ Տաճկաստանի դրության մեջ

²³ Ատենագրությունք Ազգային ժողովոյ, 1876-1877, էջ 238:

առաջընթաց չի նկատվել: Այս մասին լավ է մեկնաբանում Բաֆֆին. «Տաճկաստանը առաջ է գնացել միայն մեկ բանի մեջ, այն է՝ յուր կերպարանքը պաճուճել որպես եվրոպական մի պետություն... Տաճկական կառավարությունը ինչ որ էր առաջ համարյա նույնն է մնացել և այսօր, նաև ոչ մահմեդական ազգերի վիճակը փոխանակ բարվոքելու՝ հետզհետե վատթարացել է»²⁴ և եզրահանգում է. «Օձը յուր շապիկը կփոխե, բայց խասիաթը էլի այն կմնա»²⁵:

Երկու տեղեկագրերն էլ իրականություն չդարձան, բայց դրանք ունեցան այն մեծ նշանակությունը, որ նկարագրելով Արևմտյան Հայաստանի բնակչության թշվառ վիճակը, փաստորեն, առաջին անգամ արձանագրեցին Հայկական հարցի գոյությունը: Այս հարցում իրենց մեծ դերն ունեցան պատրիարքներ Խրիմյանն ու Վարժապետյանը, որոնք էլ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո նպաստեցին Հայկական հարցի միջազգայնացմանը: Պատահական չէ, որ Արփիար Արփիարյանը գրում էր. «Հայաստանի հարստահարությանց» խնդիր անունին տակ հայկական խնդիրը ծնավ ...Հայկական խնդիրը Հայաստանեն թխելով Պոլիս կգորանար և առաջ կերթար օր մը ամբողջ եվրոպայի խնդիրը տառնալու համար»²⁶:

**МАНЯ НАДЖАРЯН
ИИ НАН РА**

ОБСУЖДЕНИЕ ВОПРОСА ПРОВИНЦИАЛЬНОГО УГНЕТЕНИЯ В АРМЯНСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ СОБРАНИИ КОНСТАНТИНОПОЛЯ

РЕЗЮМЕ

Во 2-ой половине XIX в. социально-экономическое, политическое положение армянского населения, находящегося под властью Османской Турции, всё более ухудшалось. В наиболее тяжёлом положении пребывали армяне, проживающие в провинции. Они постоянно подвергались угнетению и насилию как

²⁴ Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 420:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 452:

²⁶ Կոստանյան Է, Մկրտիչ Խրիմյան, էջ 198:

со стороны правительственных чиновников, так и со стороны курдов и мусульманского населения. Однако и султанское правительство, и армянский патриархат игнорировали многочисленные жалобы, поступающие от армянского населения провинции. Лишь благодаря усилиям патриарха Мкртича Хримяна угнетение армянского населения провинции стало предметом обсуждения Национального собрания. Специально созданная в 1870 г. комиссия составила подробный доклад о совершённых подлогах, убийствах, зверствах. Во второй части этого доклада предлагались меры необходимые для улучшения положения армян в Турции. После длительного обсуждения в Национальном собрании, 11 апреля 1872 г. доклад был предъявлен султанскому правительству, которое обещало принять меры для исправления сложившейся ситуации. В действительности же доклад был оставлен без внимания, а спустя годы турецкие власти объявили, что документ утерян.

Второй доклад был составлен в 1876 г. в период патриаршества Нерсеса Варжапетяна. Как и первый, так и второй доклад констатировал факт угнетения армянского населения. Однако султанское правительство ничего не предприняло для прекращения насилия, наоборот, вскоре организовало массовое истребление армян. Цели, преследуемые создателями этих документов, не были достигнуты. Тем не менее, оба доклада и по сей день имеют огромное значение, так как, описав плачевное положение населения Западной Армении, фактически впервые констатировали существование Армянского вопроса. Патриархи М. Хримян и Н. Варжапетян продолжили начатое дело. После русско-турецкой войны 1877-1878 гг. они содействовали поднятию Армянского вопроса на международный уровень.